

JOSEF PETRŽELKA

JOHANN HUIZINGA O KULTUŘE

Nizozemský myslitel, známý více jako historik, věnoval problémům kultury svá díla 30. a 40. let (viz Použitá literatura). Přesun zájmu z historie na přítomnou kulturu souvisí s pocitem ohrožení kultury, který Huizinga hluboce pronikal. Huizinga popisuje tuto skutečnost a hledá cestu k uzdravení kultury.

1. Co je kultura?

Huizinga považuje pojem kultury za velmi obtížně vymežitelný. Konstatuje pouze, že pojem kultury se stále rozšiřuje obsahově a proniká i do stále širších vrstev, mění svůj obsah i v čase. Užíváme jej příliš samozřejmě, aniž přesně víme, co jím myslíme. Huizinga proto rezignuje na definici kultury a uvádí jen základní podmínky a rysy, které vytvářejí kulturu (4, 23–29):

– Rovnováha duchovních a hmotných hodnot – rozhoduje rovnováha, nikoliv absolutní výše. Každá z oblastí hodnot musí být v souvislosti s ostatními, s celkem. Přes požadavek rovnováhy pokládá Huizinga za obzvláště důležité hodnoty etické a spirituální. Změny v morální oblasti jsou pro něj i rozhodujícím měřítkem vzestupu či úpadku kultury.

– Směřování k ideálu. Ideál může být duchovní, poznávací nebo i hospodářský, ideál zdraví, ideál společenský (čest). Tento ideál musí přesahovat zájem společenství, musí být zakotven v metafyzické rovině. Představuje úsilí o blaho určité společnosti.

– Ovládnutí přírody – tím se rozumí jednak přetváření přírody, ale také ovládnutí lidské přirozenosti.

Stav, který splňuje tyto podmínky, je pro Huizingu vyšší a lepší než ten, ke kterému vládnou přirozené poměry.

Na jiném místě (1, 14; 2, 162–63) Huizinga charakterizuje kulturu nikoli jako stav, něco dokončeného a pevně ustaveného, ale jako činnost a prožitek, jako postoj a duševní napětí. Kulturu je třeba stále uskutečňovat. Reflexe kultury pak už je něco navíc, není podstatná; důležité je zmíněné napětí, žití kultury. Reflexe tohoto života nepřináší kultuře vyšší hodnotu.

Podle zmíněných tří základních rysů je tedy kultura jednak stav – rovnováha mezi hodnotami –, jednak činnost – úsilí o ideál a ovládnutí přírody. Jako činnost má kultura určitý úkol: pokouší se udržet na uzdě násilí. Máloukdy se jí to však daří (3, 288). Vzniká tak určitá distance mezi realitou a kulturou, mezi násilnou skutečností a vznešeným ideálem.

Práce „Homo ludens“ se pak zabývá souvislostí kultury a hry. Nizozemský myslitel ukazuje, že kultura vzniká ve hře (hravý charakter se pak z ní pomalu vytrácí). Podobnost kultury a hry spočívá v následujících skutečnostech: dobrovolně přijatých pravidlech, vyřazení každodenního života, uzavřeném hřišti a časovém vymezení (hra končí) (4, 140n). Hravost kultury se projevuje především v jejím soutěživém charakteru, kultura vzniká v úsilí vyniknout, být první. Hra je pro Huizingu primární životní kategorií, kterou nelze vysvětlit biologickými nebo fyziologickými ani jinými funkcemi. Totéž pak platí i o kultuře. Hra má duchovní podstatu, což svědčí i o duchovní podstatě člověka.

Souvislost kultury s hrou je podle Huizingy aktuální tím, že kultura jako hra si dobrovolně stanoví určitá pravidla, a ta pak dodržuje, aniž by k tomu byla zvnějšku nucena. Příkladem je mezinárodní právo, které mezi válkami nebylo garantováno silou (Společnost národů byla příliš slabá). Přijmout pravidla tedy znamená dobrovolně se omezit. „Kultura nemůže existovat bez jistého dodržování hravého postoje.“ (3, 289).

Toto pojetí kultury jako uvědomělé hry je poněkud v neshodě s přesvědčením, že kultura je především prožitkem a postojem, nikoli reflexí. Ovšem kdo dobrovolně přijímá pravidla, musí hru reflektovat, a tím získává určitý odstup od hry. Hra a kultura se tak stává záměrným sebeomezením, nikoli prožitkem.

Tento rozpor není u Huizingy jediným. Jeho myšlenky netvoří logicky bezrozporný systém, neboť Huizinga píše tendenčně: obává se o kulturu a snaží se jí pomoci, nejde mu tedy jen o popis statu quo. Hledá různá východiska a některá z nich mohou navzájem nesouhlasit.

2. Kultura Huizingovy doby

Kulturu své doby pokládal Huizinga za nemocnou. První příznaky nemoci se objevují už koncem 19. století, plně se ovšem rozvinuly po první světové válce a zvláště ve druhé polovině 30. let. Huizinga neodůvodňuje současný stav v kultuře tisíciletými procesy, které by krizi mohly jaksí ospravedlnit, a tak činí za ni odpovědným pouze včerejšek. Nemoc způsobilo jednání jedné nebo dvou předchozích generací, nikoliv nutný běh dějin.

Vědomí krize či nemoci je přítomné ve všech Huizingových dílech o kultuře. Mluví o „vážném porušení kultury“, o „procesu krize“, o „orkánu“, který přechází přes kulturu.

Nemoc kultury má následující příznaky:

A. Krize osobnosti.

Osobnost je jediným místem, kde může kultura vznikat, proto je její krize tak vážným příznakem nemoci. Je způsobena moderním stylem života, který překáží rozvinutí osobnosti. Moderní životní styl naopak nahrává vzniku polovzdělance, který je jejím úhlavním nepřítelem. Polovzdělance charakterizují právě ty znaky, které budou dále uvedeny jako symptomy krize osobnosti (2, 163–64).

Polovzdělavec je produktem především všeobecného školního vzdělání a působení masových sdělovacích prostředků a filmu. Díky nim dochází k duchovní nivelizaci a velkému zjednodušení v duchovním i materiálním styku. Kultura se stává zbožím a řídí se zákonem nabídky a poptávky.

Povinná školní docházka se Huizingovi nezamlouvá z těchto důvodů: za prvé vytváří v žácích uniformované vědomosti, které navíc nejdou do hloubky, jsou povrchní; za druhé – tyto znalosti jsou do žáků „vlévány“, aby v nich prostě byly, nejde o to, aby je žáci pochopili a zpracovali. Huizingovi lze sice namítnout, že povinná školní docházka je pouze společným základem pro další už diferencující vzdělání, ovšem druhý bod kritiky všeobecného vzdělání je možno přijmout.

Krize osobnosti (tedy polovzdělavec) se projevuje oslabením soudnosti, neschopností vlastního posouzení určitých otázek (např. hodnot na kulturním trhu), z čehož plyne nezbytnost řídit se cizím úsudkem (4, 48nn).

Dalším projevem krize osobnosti je pokles potřeby kritizovat. Slábné potřeba přesného myšlení a do záležitostí, které jsou v kompetenci rozumu, se vměšuje cit (4, 59n). Huizinga tím neabsolutizuje rozum a racionální poznání, ale protestuje proti odmítání rozumu.

Huizingovi současníci také nebyli podle jeho názoru s to si sami stanovit svůj životní cíl, chyběl jim určitý směr. To je také znak krize osobnosti (2, 120).

Hodně prostoru věnuje Huizinga jevu, který nazývá puerilismem. Puerilismus znamená nedovolené promísení hry a vážnosti; ve vážném se objevují prvky hry a ve hře vážná organizovanost. Puerilismus je chováním společnosti, která jedná nedospěleji, než by odpovídalo jejím schopnostem, zůstává na úrovni chlapeckého věku. Osobnost je jím deformována tak, že se jí hravý postoj chlapce k životu stal postojem trvalým (4, 135nn). Vypadá to tak, že Huizinga požaduje oddělení povinností, vážné práce a hry, odlehčení. Tuto práci nelze zlehčovat, brát ji na lehkou váhu, je třeba ji soustředěně vykonat.

Krize osobnosti znamená celkově ztrátu individuality ve prospěch masovosti – člověk ztrácí schopnost nezávisle soudit, sám si stanovit cíle, sám si vybírat kulturu a přijímá soudy autorit. Člověk ztrácí sebedůvěru a vzdává se odpovědnosti za sebe sama a tím i za svůj svět. To je pochopitelné jednání v těžké době před druhou světovou válkou, ovšem právě toto jednání tu dobu učinilo těžkou.

B. Úpadek mravů.

Huizinga rozlišuje „morálku a moralitu (mravouku a mravnost)“ (4, 99). Co se týká mravnosti praktického jednání, není dnešní doba horší než ty minulé, říká Huizinga. Lze ovšem hovořit o krizi samotných norem mravnosti. Ta nastala v důsledku odklonu od křesťanství a jeho morálky.

Postupně vznikly tři myšlenkové směry, které výslovně relativizují a zpochybňují morálku: filozofický immoralismus, některé naukové soustavy vědecké povahy (historický materialismus, freudismus), esteticko-sentimentální doktríny (romantismus v literatuře) (4, 105).

Zeslabení mravního principu se projevuje spíše jako připouštění, omlouvání nemravných činů než jako změněná norma mravnosti. Kromě toho ovšem mravní soudnost odmítá posuzovat státnické činy. Měřítkem se zde místo mravnosti stává politický úspěch, tj. kázeň a pořádek.

Tím se dostáváme k teorii amorálního státu, která je podle Huizingy jedním z největších zel pro kulturu. Podle této nauky stát stojí mimo morálku, není vázán mravními normami lidské společnosti. Oblast politična je samostatná, stojí vedle mravní oblasti a je ovládána jen pojmy přítel – nepřítel. Nauka výslovně popírá křesťanský i mezinárodně právní základ pro uznání zákona, popírá i teorii o povinnostech státu. Státu je vše dovoleno, pokud je to k jeho prospěchu.

Huizinga dovádí tuto nauku do důsledků, aby ukázal její neudržitelnost: po vzoru státu si budou postavení mimo morálku nárokovat i další silné organizace a nakonec všichni. To úplně znemožní hospodářský život, který je založen na vztahu „má dáti – dal“, jenž stojí na morálním principu povinnosti a důvěry (4, 111).

Zajímavé je Huizingovo pojetí morální teorie a praxe. Státy se vždy chovají a budou chovat především podle toho, co pokládají za své zájmy. Morálním požadavkům ustoupí jen o milimetr, a to ze strachu před sankcemi ostatních států. Ovšem tento milimetr znamená pro Huizingu velmi moc, protože stát tímto ústupkem ukazuje, že v zájmu vlastního trvání nemůže zcela ignorovat společenskou normu mravnosti.

Toto respektování mravnosti v teorii tedy vyvolá jen nepatrnou změnu ve světě reality. Pro Huizingu je ovšem svět ducha, představ, teorií důležitější, protože duch je podstatou člověka. Navíc i pouhý milimetrový ústupek ukazuje možnost pomalého, ale vytrvalého zlepšování skutečnosti podle ideálu, i když jeho úplné uskutečnění se zdá být nekonečně daleko.

C. Odklon od ideálu poznání.

Je způsoben kultem života, který klade důraz na prožívání, bytí, nikoliv na racionální poznání. Tato změna s sebou nese ztrátu pevné formy, dané např. logickými pravidly racionálního myšlení. Ztráta pevné formy pak pro Huizingu znamená i konec kultury, která je určitým omezením, určitým pravidlem. Huizinga právě z tohoto důvodu hodnotí kladně racionalitu (4, 74nn).

K odklonu od rozumu dochází i v umění. Zde se tento posun projevuje tím, že se přestávají zobrazovat viditelné formy skutečnosti. Umění ukazuje to, co nepozorujeme ve viděné skutečnosti, a tím se zřiká norem pozorování a myšlení.

Zajímavé je Huizingovo hodnocení krize ve vědě. Věda je totiž také v krizi, ale tato krize není nemocí, nýbrž výsledkem postupu možností vědy samé. Věda díky velkému pokroku v přístupu a metodách výzkumu dospěla ve svém poznání do oblastí, které si lze už jen stěží představit, přiblížila se k hranicím myšlenkového

výrazu. Jedná se tedy o krizi vnitřní. Je důsledkem postupu ducha. Proto je neodvratná a dobrá. Ukazuje, že alespoň věda má před sebou jasnou cestu, kterou se chce ubírat. Tato pevná cesta, jasný směr usilování je Huizingou velmi vysoce hodnocen (4, 41nn).

D. Nacionalismus jako kulturní ztráta.

Nacionalismu a hypernacionalismu dává Huizinga vinu za druhou světovou válku. Hypernacionalismus znamená přemrštěné hodnocení nacionality, nacionální cit překračující všechny míry. V samotné odlišnosti národů je dána možnost plodného mezinárodního duchovního styku a duchovní výměny. Jenže nacionalismu se zmocňuje politika, která zdůrazňuje právě rozdíly a národní svéráz a pomíjí možnost obohacení vlastního života tím, co je odlišné (1, 20).

Nejnebezpečnější je nacionalismus ve spojení s militarismem. Toto spojení je trvalou kulturní ztrátou, právě ono má na svědomí světovou válku. Huizinga doufal, že porážka hypernacionalistických států, kterou předvídal, bude znamenat konec přepjatého nacionalismu (2, 80).

Tímto tématem je Huizinga aktuální i dnes a my víme, že jeho naděje se zcela nesplnily.

E. Ztráta hravosti.

Počíná v 19. století s růstem významu práce. Huizinga popírá, že by ji vyvažoval sport, protože ten je příliš vážně organizován, čímž mizí část jeho hravého obsahu (3, 352n). Moderní sport lze nejspíše zařadit pod puerilismus.

Kultura vyrostla ve hře a jako hra znamená dodržování určitých omezení a pravidel. Ztráta hravosti pak svědčí o tom, že dnešní kultura nemá vůli nějak se omezovat, nepodvolovat se všem svým touhám a hnutím.

Huizinga si pochopitelně byl vědom i vymožeností a úspěchů své doby (rozvoj techniky, postup bádání). Považoval soudobou kulturu za bohatší a nabízející více možností, než kdy dříve. Ovšem v jeho vidění převažovaly nedostatky a krize kultury: absence vlastního stylu, pravdivosti a ušlechtilosti, solidarity ducha, klidu a mírnosti, kulturní sebedůvěry.

3. Vyhledky na uzdravení kultury

Toto téma je vlastně ústředním bodem práce „Wenn die Waffen schweigen“. Přes pronikavý a barvitý popis nemoci a krize kultury se Huizingovi jedná právě o její záchranu, chce ukázat cestu k ní a přesvědčit čtenáře, aby se na ni vydali. Sám překypuje nezdolným optimismem, co se týká možnosti dojít až na konec této cesty. To i přesto, že zvláště ve 40. letech velmi dobře vidí všechny překážky, které ji možná činí zcela neschůdnou. Avšak vstoupit na ni je jedinou možností, jak může člověk něco udělat pro záchranu své kultury. To je hlavní Huizingovo poselství jeho posledních děl. Vyzývá všechny lidi, aby každý sám za sebe něco udělal pro nemocnou kulturu.

Uzdravení nebo obnovu kultury si Huizinga nepředstavuje jako úplné obnovení, smetení všeho starého a nahrazení úplně novým, ani jako dokonalou rekon-

strukci dřívějšího stavu. Naopak vyzdvihuje třetí možnost, možnost dynamickou – sebeomezení, zjednodušení a zřeknutí se všeho škodlivého a zahálčivého (2, 159nn). V takovém zřeknutí se a odmítnutí kulturního balastu ovšem stěží dojde po racionálním uvážení a hodnocení, mnohem spíše vlivem přesycení a znechucení vším pseudokulturním – povrchností publicistiky a přetížením filmem a rozhlasem.

Kultura, která vzniká v osobnosti, může být také jen v osobnosti uzdravena, což znamená, že lidé musí uzdravit sami sebe. Každý člověk musí na sobě pracovat a zdokonalovat se v lásce k bližnímu (2, 146). Huizinga ovšem sám uznává, že taková změna člověka je nepravděpodobná. Požadavek „nového ducha“, který Huizinga vznáší (4, 193nn), bude stěží někdy naplněn a on to ví.

Nový duch by měl vycházet z té minulosti, v níž byl uskutečněn ideál, kterým Huizinga poměřuje dnešek. Neříká, kterou dobu má přesně na mysli, ale jde mu o tu minulost, která ještě usilovala o uskutečnění společenských a především mravních ideálů. Určitým způsobem může i požadavek omezení znamenat návrat, návrat do doby a na pozice, kdy kultura nebyla ještě příliš přebujelá.

Huizingův optimismus, víra v možnost sebezdokonalení a sebeomezení, skrývá nevyslovený předpoklad, že v člověku přes všechny nemoci a krize, které jej a jeho kulturu postihly, zůstalo nějaké zdravé jádro, které se nyní může stát lékařem osobnosti a celé kultury. Pro tento předpoklad nemá Huizinga žádný pádnější důvod než svůj optimismus, protože jeho vlastní pozorování by jej musela přivést spíše k beznaději. Huizinga ovšem rozhodně nechtěl rezignovat.

Za nejdůležitější pro obnovu kultury považuje holandský myslitel dva body, které nelze navzájem oddělit: morální ozdravení a naplnění potřeby metafyziky. Metafyzická základna je nutná už jen pro obnovení vztahů důvěry v oblasti politické, mezi státy. Narovnění těchto vztahů je pak nutnou podmínkou obnovy kultury.

V této souvislosti se Huizinga ptá, zda může soudobá Evropa nalézt tuto metafyzickou základnu opět v křesťanství.

Odpovídá si, že hlubší proniknutí křesťanského myšlení do kultury je v naší požitkářské civilizaci nepravděpodobné.

Náprava v morální oblasti je spojena s budováním takové společnosti, kterou Huizinga nazývá „humana civilitas“. Tato společnost je také oním ideálem, jímž poměřuje kulturu své doby a k němuž se chce navrátit v procesu ozdravení kultury. Rozhodující je zde morální náprava, nikoliv v praktickém jednání, ale jako obnovení úsilí po „summum bonum“, kteréžto úsilí sjednotí celou společnost (2, 185).

Nejvíce prostoru věnuje Huizinga konkrétnímu vylíčení nápravy v politické oblasti, která je jen podmínkou pro uzdravení celé kultury. Předpokladem obnovy politické činnosti je už zmíněná metafyzická základna pro důvěru mezi státy. Pak je třeba usilovat o rozumnou sociální a hospodářskou obnovu, vytvořit mezinárodní orgán, který by byl s to jednat i silou chránit mír, a dále odsoudit nacionální a dobytelské ideje (2, 131).

Stát by Huizinga rád viděl jako organismus, v němž má každý úd své nezastupitelné místo a zároveň musí sloužit celku, něčemu vyššímu, než je jeho vlastní zájem (4, 189).

Huizingovým politickým ideálem je také už zmíněná humana civilitas, která znamená „obecný stav uspořádaného státního konání a osobní mravy každého jednotlivce jako mravného, svobodného a zodpovědného civis, polites.“ (1, 32)

Další konkrétní podmínkou pro záchranu kultury je omezení na intelektuálním poli. Po kladném ocenění krize vědy v práci „Ve stínech zítřka“ Huizinga o tři roky později ve studii „Der Mensch und die Kultur“ hodnotí další snahy vědy, která došla k hranicím poznatelná, jako neplodné „věčně hlubší vtání“ (Ewig-tiefer-Bohren), které navíc podryvá poslední základy, o něž se opírá lidská existence. Proto je třeba se omezit na to, co je rozumu přístupné. Ovšem nizozemský myslitel sám neví, jak by bylo možné tento požadavek uskutečnit.

Ani v otázce nápravy a uzdravení kultury není Huizingovo myšlení systematické a nevytvořilo soustavu předpokladů úspěšné terapie, uspořádanou podle jejich důležitosti, přehlednou a úplnou. Naopak jeho myšlení je tendenční a než by vypočítávalo všechny nutné úkoly, snaží se čtenáře přesvědčit o tom, že i on musí spolupracovat na některých z těchto úkolů, a tak sám přispívat k záchraně kultury.

LITERATURA:

- 1) Der Mensch und die Kultur, in: Parerga, str. 63–84, Pantheon – Verlag, Schweizerische Lizenzausgabe, Burg – Verlag, Basel 1945, přel. W. Kaegi.
- 2) Wenn die Waffen schweigen, Pantheon – Verlag, Schweizerische Lizenzausgabe, Burg – Verlag, Basel 1945, přel. W. Kaegi.
- 3) Homo ludens, Tatran, Bratislava 1990, přel. V. Krupa.
- 4) Ve stínech zítřka. Diagnosa duševní choroby naší doby, Jan Laichter, Praha 1938, přel. A. Šimek.

JOHANN HUIZINGA ÜBER DIE KULTUR

Der niederländische Historiker und Denker (1872 – 1945) beschäftigte sich zum Ende seines Lebens mit Problemen der Kultur, besonders mit der kritischen Situation der europäischen Kultur kurz vor dem zweiten Weltkrieg.

Huizinga voraussah dieses Gefahr und versuchte festzuhalten, worin es seine Wurzel gehabt hatte. Im Buch „In Schatten von Morgen“ strebt er sich danach, alle Mängel seiner Zeit zu zeigen, die Symptome einer Krankheit der Kultur seien. Er nennt z. B. eine allgemeine Abschwächung der Urteilskraft, ein Sinken des Bedürfnisses zu kritisieren, einen Abfall der Sittennormen, eine Abneigung vom Ideal des Erkennens.

Für die tiefesten Verletzungen der Kultur seiner Zeit hielt Huizinga eine Krisis der Persönlichkeit und eine Lehre von dem amoralischen Charakter des Staats. Die Krisis der Persönlichkeit bedeutet, da Mensch nicht mehr nach seinen eigenen Meinung urteilt und lebt; seine Urteilskraft ist nämlich durch die Oberflächlichkeit des allgemeinen Unterricht und der Fernmeldemittel, d. h. des Radios und des Films beschädigt und geschwächt worden.

Die Lehre von dem amoralischen Charakter des Staats sagt, der Staat ein Wesen sei, das jenseits der Moral stünde und dessen Handelns die Beziehung vom Freund – Feind herrschte. Wichtig ist ein Erfolg des Staats, nicht Sittenwert seines Haltens.

Huizinga begrenzte sich keineswegs auf eine Feststellen und eine Beschreibung der Krisis, im Gegenteil sah er seine haupt Aufgabe darin, mögliche Wege zur Genesung der Kultur zu finden und den Lesern sie zu zeigen. Dieser Aufgabe widmete er das Buch „Wenn die Waffen schweigen. Aussichten auf die Genesung unserer Kultur“. Er findet hier, daß für Genesung der Kultur eine Änderung des Menschen, seine Selbstvervollkommen nötig sei. Er weiß doch sehr gut, solche Veränderung sehr unwahrscheinlich sei, trotzdem verliert er nicht seinen Optimismus in dieser Frage und bemüht sich, den Leser zu übersetzen, da jeder nach eigenen Kräften und Möglichkeiten zu seiner Verbesserung und zur Rettung der Kultur arbeitet.

Huizingas bekanntestes Werk „Homo ludens“ behandelt theoretisch über das Entstehen der Kultur im Spiel und berührt sich unmittelbar nicht des Problems der Kultur der Huizingas Zeit.